
KARABAĞ SORUNU VE AZERBAIJAN-TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Araz ASLANLI*

ÖZET

Karabağ sorunu ve bu sorunla önemli ölçüde bağlantılı olarak Azerbaycan-Türkiye ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri Soğuk Savaş sonrasında bölge gündemindeki yerini sürekli hale getirmiştir.

İster Karabağ sorununun, isterse de Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki sorunların çözümüyle ilgili değerlendirmelerde tarihsel süreçlerin, önemli dinamiklerin ve sorunların temel niteliklerinin göz ardı edildiği, sadece verilen bazı mesajlardan ya da çözüme yönelik görüşmelerin yoğunluğundan yola çıkılarak eksik ya da yanlış kanaatlere varıldığı gözlenebilmektedir.

Sorunların biran evvel çözüme kavuşturulması, bölgede barış, istikrar ve işbirliğinin hakim kılınması zorunluluktur. Fakat bunun çerçevesi doğru bir biçimde belirlenmez ise hedefe varılması da olanaksızlaşır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Ermenistan, Karabağ sorunu, Protokoller

ABSTRACT

The problem of Karabakh problem, and Azerbaijan-Turkey and Turkey-Armenia relations, which is, in interaction with this problem to a considerable extent, have continued to regularly maintain its prominent place in the regional agenda in the post-Cold War period.

It is observable that the historical processes, important dynamics and fundamental attributes of the problems are undervalued in the evaluations on the problems of Karabakh and Turkey-Armenia relations, leading to incomplete or incorrect convictions stemming from some of the expressed messages or the intensity of the negotiations towards a solution.

The prompt resolution of the problems, and making peace, security and cooperation dominant in the region, are an imperative. But unless a correct format is determined for this, it would become impossible to accomplish the target.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Armenia, Karabakh problem, Protocols,

* Dr., Kafkasya Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı, Hazar Üniversitesi Öğretim Görevlisi,
e-mail: aslanly@yahoo.com

Giriş

Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali sorununun (Karabağ sorununun) temellerini 19. yüzyıla (belki de daha eskilere) götürmek mümkün olsa da, mevcut haliyle sorunu önemli ölçüde 1980'lerin sonuyla 1994 Ateşkesi arasındaki dönemin “eseri” olarak değerlendirmek daha doğru olur. 1994 Ateşkesinden sonra da kimine göre sorunun çözümü açısından çok önemli gelişmeler yaşansa da aslında bu gelişmeler sorunun durumunu az etkiledi.

Türkiye-Ermenistan ilişkileri bu bağlamda Karabağ sorunu ile de benzer nitelikler taşıyor. Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki mevcut durum da önemli ölçüde aynı dönemin eseri. Onun da temellerini eskilere götürmek mümkün. Yine aynı şekilde Ateşkes Anlaşmasının imzalanmasından sonraki dönemde ciddi girişimler de söz konusu oldu. Fakat sonuç değişmedi.

Bu çalışmada Karabağ sorunu bağlamında bölgesel ilişkilerin geleceğine ilişkin görüşler ifade edilmeye çalışılacaktır. Bu doğrultuda öncelikle tarihsel bir yaklaşım içerisine girmeden Türkiye-Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ve Karabağ sorununun niteliği ortaya konacak, ardından önce mevcut durum değerlendirilecek ve daha sonra geleceğe ilişkin bazı öngörülerde bulunulacaktır.

Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Niteliği

Türkiye ve Azerbaycan Türkleri aynı milletin evlatları olarak uzun yıllar boyunca aynı çatı altında yaşamışlardır. Fakat, devletleşme sürecinde tarihin belli dönemlerinden itibaren bu iki toplum ayrı ayrı devletler kurmuş, farklı çatılar altında yaşamaya başlamışlardır. Özellikle Osmanlı ve Safevi döneminde bu iki Türklük arasında ciddi kopukluk, hatta, toplumsal düzeyde değilse de devlet düzeyinde çatışma yaşanmıştır. 20. yüzyılın başlarında, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçilmiş ve Kuzey Azerbaycan topraklarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmuştur.¹ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ömrünün kısa olması nedeniyle bu iki devlet arasında ilişkilerin gelişme şansı zayıf olmuştur. Fakat, o dönemde Türkiye topraklarında Azerbaycan Türklerinin ideolojik süreçlere ve kurtuluş savaşına katkısı², Azerbaycan topraklarında ise Türkiye Türklerinin, bağımsızlığın pekiştirilmesine ve toprak bütünlüğünün sağlanmasına katkısı³ mevcut ikili ilişkilerin ruhunun temellerinin önemli bir kısmını teşkil etmiştir. Bu çerçevede Kafkas İslam Ordusu'nun Ermeni çetelerinin yapmakta olduğu katliamlara son

¹ Günümüzde Azerbaycan Türklerinin toprakları esas olarak ikiye parçalanmış, Kuzey Azerbaycan topraklarında Azerbaycan Cumhuriyeti bulunmakta, Güney Azerbaycan ise resmi İran sınırları içerisinde kalmıştır.

² Süleyman Ünal, “Çanakkale’de 100. Yıl hazırlıkları”, 23 Nisan 2012, http://www.zaman.az/az/newsDetail_getNewsById.action?newsId=43303; “Çanakkale'deki Azerbaycanlı Şehitler Ebedileşti”, http://www.belcikahaber.be/?act=show&code=page&id=16&id_page=6437&resume=0

³ Araz Aslanlı, “Bugün - Bakü'nün Kurtuluşu Günü”, 15 Eylül 2012, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20120915105701390.html>

vermesi ve Bakü'nün işgalden kurtuluşunda oynadığı asil rolün özellikle vurgulanması gerekir.

Azerbaycan'ın Sovyet İmparatorluğu'nun işgali altında bulunduğu 1991 yılına kadar, Azerbaycan ve Türkiye Türkleri arasındaki ilişkiler tam kesilmiş olmasa da, çok sınırlı olmuştur. Genellikle ilişkilerin temelini hasret duyguları, gizli faaliyetler oluşturmuş, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerinin kısmi iyileşmesi özellikle edebiyat ve sanat yoğunluklu olmak üzere zaman zaman Azerbaycan'a da yansımıştır.

1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması sürecinden itibaren, iki toplum arasındaki ilişkiler yeniden yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Bağımsızlık mücadelesi döneminde Azerbaycan'ın, en çok yardımı Türkiye'den gördüğü herkesçe bilinen bir gerçektir. Aslında, Türkiye'nin hiçbir şey yapmayıp, sadece bağımsız devlet olarak varlığı bile Azerbaycan'daki mücadele açısından çok önemli olmuştur (psikolojik katkı yapmıştır). O kadar ki, 20 Ocak 1990'da Sovyet Ordusu Bakü'ye saldırarak, katliam yaptığında, Azerbaycan kamuoyunda, Türkiye'nin olaylara askeri müdahale ederek, Azerbaycan'ı kurtaracağı yönünde ilginç bir beklenti bile mevcut olmuştur. Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuğunda kendisini ilk olarak Türkiye tanımış, Rusya ve İran destekli Ermenistan'ın kendisine saldırması durumunda yine en çok desteği Türkiye'den görmüştür.⁴ 20. yüzyılın başında yaşananlara bunların da eklenmesi Azerbaycan açısından ilişkilere verilen önemin psikolojik boyutunun daha da güçlenmesine neden olmuştur.

Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasından bu yana geçen 20 yılı aşkın süreye göz atıldığında, iki ülke arasındaki ilişkilerin başlangıçta duygu ve ideoloji yoğunluklu bir dönem geçirdiği, ardından bir süre liderler arası ilişkilerin ikili ilişkilerin teme dinamiğini oluşturduğu görülmektedir. Fakat günümüzde iki ülke arasındaki ilişkilerin salt ideolojik, salt kişisel boyutlardan sıyrıldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. İlişkiler önemli ölçüde kurumsallaşmış, ciddi projelerle güçlendirilmiştir. Azerbaycan ve Türkiye'nin birbirlerinin en önemli stratejik ortağı olmaları her iki ülkede ve birçok yabancı ülkede genel kabul görmektedir.

Karşılıklı olarak her iki toplum birbirlerinin sorunlarına duyarlılıklarını devam ettirmektedirler. Hem Türkiye'de, hem de Azerbaycan'da yapılan kamuoyu araştırmalarında, iki ülke halkının "kendinize en yakın halk olarak kimi görüyorsunuz" sorusuna cevap olarak bir birlerini göstermeleri de şaşırılacak durum değildir. Arzulanan boyuta varmamış olsa bile iki ülke arasında özellikle askeri alandaki işbirliği kesintisiz olarak sürdürülmektedir. İki ülke ekonomik alandaki işbirliklerini küresel etkileri olan bölgesel projelere taşımışlardır. Beklenilenden daha uzun süre içerisinde gerçekleştirilmiş olsalar da Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı, Bak-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı tamamlanmış, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesi ise tamamlanmak üzeredir.⁵ Uzun süre Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinde Türkiye'nin Azerbaycan'a yatırımları ön planda olsa da son

⁴ "Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri", <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

⁵ "Türkiye'nin Enerji Stratejisi", http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa

yıllarda Azerbaycan'ın Türkiye'ye büyük ölçekli yatırımlar yapmaya başlaması ve Türkiye'deki bir noktaya yapılan en büyük yatırımın (Star rafinerisi, 5 milyar dolar) Azerbaycan tarafından yapılıyor olması ilişkilere yeni boyutlar eklemiştir⁶. Ayriyeten Avrupa'nın enerji güvenliği açısından büyük önem arz eden bazı projeler yıllardır gündemde olmasına rağmen bu projelere ilişkin bir türlü adımlar atılmadığı halde Azerbaycan ile Türkiye'nin kendi başlarına Trans Anadolu Boru Hattı (TANAP) konusunda karar almaları ve projeyi hemen gerçekleştirmeye başlamaları da hem bu iki ülkenin siyasal ve ekonomik olanaklarına hem de ikili ilişkilerinin geldiği yere ışık tutmaktadır.

Bunun yanı sıra iki ülke arasında stratejik işbirliğine ilişkin anlaşmanın imzalanmış ve bu doğrultudaki çalışmaları koordine etmek amacıyla bir konsey kurulmuştur. Önce Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün 16-17 Ağustos 2010 tarihleri arasında Azerbaycan'a gerçekleştirdiği resmi ziyaret sırasında "Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" imzalanmıştır.⁷ Daha sonra ise 15-16 Eylül 2010 tarihlerinde İstanbul'da gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 10. Zirvesi'nde Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ile Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin kurulmasını kararlaştırmışlardır.⁸ 25 Ekim 2011'de ise her iki ülke liderlerinin ve Savunma Bakanlarının da katılımıyla Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin ilk toplantısı gerçekleştirilmiştir.⁹ Konseyin ikinci toplantısı ise 11 Eylül 2012'de gerçekleştirilmiştir.

1991'den günümüze kadarki dönemde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde en ciddi sıkıntı olarak değerlendirilebilecek süreç Türkiye-Ermenistan protokolleri sürecinin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine yansımaları olmuştur. Ona ileriki kısımlarda değineceğiz.

⁶ "Star Rafinerisi, Türkiye'de tek noktaya yapılacak en büyük özel sektör yatırımı", 24 Ekim 2011, <http://www.1news.com.tr/turkiye/20111024114624614.html>

⁷ "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ile Dışişleri Komisyonu Raporu (1/979)", <http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss645.pdf> (28.05.2012); "AZƏRBAYCANLA TÜRKİYƏ ARASINDA STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIQ VƏ QARŞILIQLI YARDIM HAQQINDA MÜQAVİLƏNİN MƏTNİ", <http://www.mediaforum.az/az/2010/12/15/AZ%C6%8FRBAYCANLA-T%C3%9CRK%C4%B0Y%C6%8F-ARASINDA-STRATEJ%C4%B0-T%C6%8FR%C6%8FFDA%C5%99ELIQ-054430699c02.html> (28.05.2012).

⁸ "Türkiye-Azerbaycan arası stratejik imza atıldı", Hürriyet, 15 Eylül 2010, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/15791668.asp> (28.05.2012); "Azerbaycan ile Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Kuruluşu Anlaşması imzalandı", Zaman, 15.09.2010, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1028143&title=azerbaycan-ile-yuksek-duzeyli-stratejik-isbirligi-konseyi-kurulusu-anlasmasi-imzalandi> (28.05.2012)

⁹ "Edoğan: Azerbaycan'a müteşekkiriz", <http://www.ekoavrasya.net/Manset.aspx?pid=48&lang=TR&Ara=Ciz> (28.05.2012); "Azərbaycan-Türkiyə sənədləri imzalanmışdır", 25 oktyabr 2011, <http://www.president.az/articles/3391> (28.05.2012)

İki ülkenin devlet yetkililerinin göreve geldikten sonra ilk ziyaretlerini karşılıklı olarak birbirlerine gerçekleştirmeleri hususuna özen gösterdikleri bilinmektedir. Genel olarak karşılıklı ziyaretlerin yoğunluğu çok üst düzeydedir. Son dönemlerde ilişkiler savunma sanayi ve sivil toplum alanında da ivme kazanmaktadır.

Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Niteliği

İlişkinin mevcut durumunun birçok nedeni ve ilişkilerin birçok dinamiği bulunmaktadır. Uzun yıllardan beri Ermenistan toplumunda yerleştirilen Türkiye ve Türk düşmanlığının yanı sıra, Sovyetleri Birliğinin dağılması sırasında Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik toprak talepleri paralelinde gelişen bağımsızlık hareketi başarıya ulaşmış, aynı zamanda Azerbaycan'a yönelik işgal faaliyetleri, hem bu ülkenin içerisindeki gelişmelerin, hem de dış politikasının belirleyici etkene olmuştur. Kuşkusuz, Türkiye de bu süreçten nasibini almıştır. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin ilk dönemlerine baktığımız zaman, Ermenistan'ın olumsuz tavırlarına rağmen Türkiye'nin ilişkileri geliştirmeye yönelik politikalarını gözlemlemekteyiz. Ermenistan Parlamentosu'nun 23 Ağustos 1990'da kabul ettiği Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. Maddesinde, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi için "Batı Ermenistan" ifadesine yer verilmiş, aynı zamanda sözde "Ermeni Soykırımı"nın uluslararası alanda tanınması çabaları vurgulanmıştır¹⁰. Ermenistan Anayasası'nın 13. Maddesinin 2. paragrafında, Devlet Arması'nda Ağrı Dağı'nın da bulunduğu belirtilmektedir¹¹. Ermenistan, çeşitli dönemlerde ortaya attığı, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırı belirleyen 1921 tarihli Kars ve 1920 tarihli Gümrü Antlaşmalarının yürürlükte olmadığı iddiasını son dönemlerdeki gelişmelere rağmen belirli ölçüde halen savunmaktadır.

Ermenistan'ın, Azerbaycan'a yönelik işgalci politikasının yanı sıra, daha bağımsızlık mücadelesi sırasında Türkiye'ye karşı açıkça saldırgan bir tavır içerisine girmesine rağmen, Türkiye Cumhuriyeti, Eylül 1991'de incelemelerde bulunmak üzere Kafkasya ve Türkistan (Orta Asya) ülkelerine heyetler yollarken, Ermenistan'ı da ihmal etmemiştir¹². 16 Aralık 1991 tarihinde Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan Türkiye, bağımsızlığının ardından ekonomik güçlüklerle karşılaşan Ermenistan'a insani yardımda bulunmuştur. Türkiye, ayrıca, toprakları üzerinden Ermenistan'a insani yardım malzemesi gönderilmesine imkan tanımıştır. Ermenistan, Türkiye tarafından, 25 Haziran 1992'de kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne kurucu üye olarak davet edilmiştir. Ancak, Ermenistan'ın ısrarla

¹⁰ Bağımsızlık Bildirgesi'nin tam metni ve ilgili maddeler için bkz: Ermenistan hükümetinin resmi internet sitesi, <http://www.gov.am/en/independence/>, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı resmi internet sitesi <http://www.mfa.am/en/what-is-genocide/>

¹¹ Ermenistan Anayasası'nın ilgili maddeleri için bkz: Ermenistan Devlet Başkanlığı resmi internet sitesi, <http://www.president.am/library/constitution/eng/?pn=1>, <http://www.president.am/library/symbols/eng/>

¹² Nazmi Gül-Gökçen Ekici, 'Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan'ın Dış Politikası', *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, Cilt 7, No 1, s. 381.

sürdüğü çatışmacı tutum nedeniyle, Türkiye'nin Ermenistan ile diplomatik ilişki kurması mümkün olamamıştır¹³.

Bu dönemlerde zaman-zaman sözde “soykırım” iddialarını bir kenara bırakmanın ve Türkiye ile ilişki geliştirmenin gerekliliğinden bahsedenler olmuşsa da, Ermenistan genelde saldırgan siyasetini sürdürmeye devam etmiştir. Bardağı taşıran damla ise, Ermenistan'ın Türkiye'den en çok yardım aldığı dönemde (örneğin, işgalin hemen öncesinde Türkiye yetkilileri yoğun muhalefete rağmen Ermenistan'a 100 bin ton buğday yardımında bulunmuştur) Azerbaycan'ın Kelbecer bölgesini işgal etmesi olmuştur. Türkiye, Nisan 1993 başlarında Azerbaycan'a yönelik işgal girişimlerini sürdüren Ermenistan'ı, saldırılarını durdurması konusunda uyararak, aksi takdirde ilişkilerde doğabilecek olumsuz gelişmelerden sorumlu olmayacağını açıklamıştır¹⁴. 3 Nisan 1993'te Kelbecer'in Ermenistan tarafından tamamen işgal edilmesinden sonra Türkiye yine Ermenistan'a yönelik, işgalden vazgeçme çağrılarını sürdürmüş, bu arada ilişkileri de kademeli olarak sınırlandırmaya başlamıştır. Ermenistan'ın işgalci tavrını sürdürmesi üzerine Türkiye, Ermenistan ile olan sınırını ve daha sonra hava koridorunu kapatmıştır.

Bu arada, 6 Nisan 1993'te Ermenistan Savunma Bakan Vekili Vazgen Manukyan'ın, TASS ajansına yaptığı açıklamada, Erivan Yönetiminin, sınırların değişmezliği ilkesini kabul etmediğini, bu ilkenin iki dünya savaşı sonucunda oluşmuş olan Batı ve özellikle Avrupa sınırları için geçerli olduğunu, “eski Sovyet Cumhuriyetlerinin rastgele kalem darbeleriyle çizilmiş olan sınırlarının ise aynı ilkeler çerçevesinde tanınamayacağını” iddia etmesi, Türkiye yetkilileri tarafından, Ermenistan yönetiminin “Büyük Ermenistan” hayalinin peşinde olduğunun göstergesi olarak kabul edilmiştir¹⁵.

Türkiye Ermenistan ile ilişkilerini sınırları kapatma, uçak seferlerini iptal etme ve hava koridorunu kapatma şeklinde sınırlandırırken ilişkilerin geliştirilmesini şu koşullara bağlamıştır¹⁶:

1. Ermenistan'daki “Soykırım” saplantısı kalksın;
2. Ermenistan, Türkiye'ye yönelik toprak talebinden vazgeçsin;
3. Ermenistan tarafından işgal edilmiş Azerbaycan toprakları geri verilsin ve kaçkınların evlerine dönüşüne müsaade edilsin;
4. Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile Nahçıvan arasındaki koridor açılsın;

Türkiye için Ermenistan ile ilişkilerin olumsuzluğu bir hedef olmamış, bu nedenle de sonraki süreçte Türkiye, defalarca Ermenistan ile ilişkileri

¹³ “Türkiye-Güney Kafkasya İlişkileri”, Türkiye Dışişleri Bakanlığı resmî sayfası, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/kafkasya.htm> (8 Mart 2004).

¹⁴ Başbakanlık Basın Yayın Genel Müdürlüğü resmî sayfası, <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1993/nisan1993.htm> (20 Ocak 2004).

¹⁵ <http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1993/nisan1993.htm> (26 Şubat 2004).

¹⁶ “Erivan Şartları”, Hürriyet, 20 Ocak 2002.

normalleştirmek için girişimlerde bulunmuş, fakat olumlu sonuç alamamıştır. Örneğin, 1995'te Ermenistan'dan olumlu bir cevap gelir umuduyla, İstanbul-Erivan arasında uçak seferlerine imkan veren H-50 hava koridorunun açılmasına izin verilmiştir ve bu hava koridoru hala açıktır.¹⁷ Ermenistan'ın buna karşılık attığı adımlar Türkiye'ye yönelik daha sert tepkiler şeklinde olmuştur. Ermenistan hem uluslararası kuruluşlar ve yabancı devletler nezdinde Türkiye'yi suçlamaya devam etmiş, hem de PKK terör örgütüne destek vermiştir. Örneğin, Türkiye'nin terörlere mücadele ile uğraştığı bu dönem, Ermenistan'ın PKK'ya en yoğun askeri destek verdiği dönem olmuştur. Nitekim Mayıs 1997'de Kuzey Irak'ta PKK'nın füzeyle bir Türk helikopterini düşürmesinin ardından 6 Haziran 1997'de Genelkurmay Başkanlığı'nda yapılan basın toplantısında Genelkurmay Başkanlığı Genel Sekreteri Erol Özkasnak tarafından yapılan açıklamada, Ermenistan'ın PKK'ya füze temin eden ve gerekli eğitimi veren devletlerden birisi olduğu kesin istihbarat kaynaklarına dayanılarak ifade edilmiştir¹⁸. Yıllar sonra (2008'de) Türkiye Irak'ın kuzeyinde PKK terör örgütüne karşı askeri hareket düzenlerken bölgeden kaçan terör örgütü elebaşlarının İran üzerinden Ermenistan'a ve Ermenistan'ın işgal altında tuttuğu Azerbaycan topraklarına sığındıkları bilgileri medyada yer almıştır. PKK'lılar günümüzde de Türk ve yabancı medyaya benzer açıklamalar yapmaktadırlar.

Ermenistan Türkiye'ye yönelik saldırgan tavrı resmi ve qayrı-resmi düzeyde süreklilik arz etmiştir. Örneğin, Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan 6-8 Eylül 2000 tarihleri arasında New York'ta gerçekleştirilen BM Binyıl Zirvesi'nde (Milenyum Zirvesi) yaptığı konuşmasını tamamen Türkiye'yi sözde "soykırım" yapmakla ve bunu kabul etmemekle suçlamak üzerine kurmuştur.¹⁹ Kasım 2004 içerisinde önce, Koçaryan, Avrupa Parlamentosu Başkanı Joseph Borrell'e yazdığı mektupta, Türkiye'nin "soykırımı" tanımamasının, onun AB üyeliğine engel teşkil ettiğini vurgulamış, ardından Ermenistan Dışişleri Bakanlığı, sözde soykırımın uluslararası alanda tanınması çabalarının en üst düzeyde süreceğini açıklamıştır. Aynı günlerde, Almanya'da yayınlanan Die Welt gazetesinin sorularını yanıtlayan Koçaryan, sözde soykırımın tanınmasının Ermeniler için çok önemli olduğunu söylemiştir. 9 Aralık 2004'te Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan'ın AB'yi Türkiye'ye daha fazla baskı yapmaya çağırması, konuya ilişkin başka bir örnek teşkil etmiştir. Mevcut Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan'ın hem başbakan olduğu sırada (örneğin, 23 Ekim 2007'de ABD ziyareti sırasında²⁰), hem devlet başkanlığı sırasında (örneğin, BM Genel Kurulunda yaptığı konuşmalarda²¹,

¹⁷ Bkz, Dönemin TBMM Dışişleri Komisyon Başkanı Karman İnan'ın 68 Birleşim 28.2.2002 tarihli konuşması, *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 21, Cilt 78, Yasama Yılı 4, <http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem21/yil4/bas/b068m.htm> (4 Nisan 2004).

¹⁸ Abdülhamit Bilici, "Tehdit Nerede Biz Neredeyiz", *Aksiyon*, <http://arsiv.aksyon.com.tr/arsiv/153/pages/dosyalar/dos9.html> (21 Mart 2004).

¹⁹ "STATEMENT by H.E.Mr. Robert Kocharian President of the Republic of Armenia at the MILLENNIUM SUMMIT OF THE UNITED NATIONS" New York, September 7, 2000, <http://www0.un.org/millennium/webcast/statements/armenia.htm>

²⁰ <http://www.milliyet.com.tr/2007/10/23/son/sondun40.asp>

²¹ "President Serzh Sarkisian Addresses UN General Assembly", <http://www.asbarez.com/2008/09/26/president-serzh-sarkisian-addresses-un-general-assembly/>

Erivan'da düzenlenen resmi törenlerde²², basına yaptığı açıklamalarda²³, yabancı ülkeleri ziyaretlerinde²⁴) konuya büyük önem attediklerini ve tüm dünyada tanınması için çaba sarf edeceklerini açıklamıştır. Erivan'da her yıl 24 Nisan'da düzenlenen resmi törenlerde Türk bayrağının yakılmış, hatta 2009 yılındaki törende Türk bayrağı anma töreninin gerçekleştirildiği yere serilerek törende bulunanların bayrağı ayakları altına almaları sağlanmıştır.

Tüm bunlara rağmen, Türkiye iyi ilişkilerden yana olması sebebiyle yıllardır gizli yürüttüğü Ermenistan ile diyalog (bazı Dışişleri yetkililerinden ve bilim adamlarından oluşan ortak komisyon) çalışmalarına 2008 yılından itibaren farklı boyut kazandırmaya başlamıştır. 2008 yazından itibaren Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde hızlı gelişmeler yaşanmaya başlamıştır.²⁵ En önemli gelişmelerden birisi Eylül 2008'de Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün bölge ve dünya medyasında geniş yankı bulan, "futbol diplomasisi" çerçevesinde Erivan'ı ziyareti olmuştur²⁶.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki asıl önemli gelişme ise ABD Devlet Başkanı Barak Obama'nın Türkiye ziyaretinden sonra yaşanmıştır.²⁷ Fakat aynı günlerde bile Ermenistan yetkililerinin Ermenistan ve Batı mediasındaki açıklamaları onların resmi görüşlerinin değişmediğinin önemli bir göstergesi olmuştur. Buna rağmen 2009 yılının ilk aylarında önce sınırların açılacağına ilişkin geniş bir haber bombardımanı yapılmış (bunlar içerisinde özellikle, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesi için İsviçre yardımıyla bir yol haritası sağlayacak protokoller üzerine çalışmaya başlandığının 22 Nisan'da açıklanması önemli olmuştur), daha sonra Türkiye'deki iç muhalefetin ve Azerbaycan'ın yoğun itirazları üzerine böyle bir şeyin aslında hiç planlanmadığı açıklanmıştır. En net açıklama ise Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın bu konudaki sıkıntıları gidermek üzere gerçekleştirdiği Azerbaycan ziyaretinde yapılmıştır²⁸.

²² "Armenians remember 1915 killings", <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8017316.stm>

²³ "Genocide' Question Still Haunts Armenia-Turkey Relations", July 10, 2008, http://www.rferl.org/content/Genocide_Question_Still_Haunts_Armenia_Turkey_Relations/1182898.html

²⁴ "Sarkisyan: Soykırımı unutmamak", Radikal, 4 Şubat 2009.

²⁵ "Erivan'la görüşme trafiği çok önemli", Hürriyet, 18 Temmuz 2008 ; Mensur Akgün, "Azerbaycan ipoteği kalkıyor mu?", Referans, 23 Temmuz 2008 ; "ERMENİSTAN'LA SORUNLARIMIZ VAR", Hürriyet , 24 Temmuz 2008.

²⁶ "Erivan'da gece mesaisi", Sabah, 8 Eylül 2008; Stephen Kinzer, "Turkish-Armenian football diplomacy", 3 September 2008 <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2008/sep/03/turkey.armenia> ; "Turkish president's football visit turns political", 06 September 2008, <http://www.france24.com/en/20080906-turkey-president-football-visit-armenia-sarkisian-gul> ; Dorian Jones, "Football Match Provides Opening for Healing Turkish-Armenian Relations", 19 December 2008, <http://www.voanews.com/english/archive/2008-12/2008-12-19-voa26.cfm?moddate=2008-12-19>

²⁷ "Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan sarmalı" , Beril DEDEOĞLU, Star, 15 Nisan 2009 ; "Ermenistan ile ilişkiler değişiyor mu?", Ali Faik Demir, Taraf, 14 Nisan 2009.

²⁸ İbrahim Karagül, "Erdoğan Bakü'ye tam güvene verdi", Yeni Şafak, 14 Mayıs 2009; "Erdoğan: İşgal sona ermeden Ermenistan sınırı açılmaz", <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetay&Date=13.5.2009&ArticleID=935713>, "Erdogan

Ama bu arada, Azerbaycan'ın dış politikasında Batı karşıtı hava esmiş, Türkiye ile enerji alanındaki ilişkilerde kısmi gerginlik söz konusu olmuş, tüm bunlar hem Azerbaycan'ın Rusya ile doğalgaz anlaşması imzalaması, hem de Ankara'daki NABUCCO törenine sadece bakan düzeyinde katılması sonuçlarını da doğurmuştur.²⁹

Başbakan Erdoğan'ın ziyaretinin öncesinde Azerbaycan basınında sert Türkiye karşıtı, ama özellikle de AK Parti karşıtı hava esmiş, Azerbaycan'dan Türkiye'ye giden heyetler hükümet karşıtı söylem kullanarak zaman-zaman Türk iç politikasına da müdahil olmuşlar. Bu arada Türkiye'nin Ermenistan ile gizli anlaşma yaptığı ve bu anlaşmanın Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'e Rus istihbaratınca sızdırıldığı iddiası da yer almıştır. Türk yetkililer ise ısrarla bu tür bilgilerin doğru olmadığını ve Ermenistan ile yürütülen müzakereler konusunda Azerbaycan'ın da bilgilendirildiğini iddia etmiştir.

Erdoğan'ın Bakü ziyareti ve Türk yetkililerin yaptığı açıklamalar Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde gerginliği azaltıcı etki yaparken, Ağustos sonuna doğru Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yeni gelişmelerin yaşanacağını ipuçları ortaya çıkmıştır. 28 Ağustos'ta Başbakan Erdoğan Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'i arayıp gelişmeler konusunda bilgilendirmiş, ertesi gün Müsteşar Sinirlioğlu ve Büyükelçi Ünal Çeviköz'ü Bakü'ye gönderip ayrıntılı bilgi verilmesini sağlamıştır. 31 Ağustos'ta ise Türkiye ve Ermenistan'ın, İsviçre'nin arabuluculuğuyla sürdürdükleri çabalar çerçevesinde parafadıkları iki protokole ("Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü" ve "İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü") ilişkin iç siyasal istişareleri başlatma hususunda mutabakata vardıkları Türkiye, Ermenistan ve İsviçre Dışişleri Bakanlıklarının internet sitelerinde duyurulmuş, protokollerin resmi olmayan metinleri Ermeni kaynaklarınca yayınlanmıştır.

Bu süreçte Azerbaycan'dan ciddi tepki gelmemiş, fakat CHP ve MHP başta olmakla muhalefet ve sivil toplum kuruluşlarının hükümete yönelik sert eleştirileri sözkonusu olmuştur. Eleştirilerin en önemli odak noktalarından birisini, protokollerin aslında Başbakan Erdoğan'ın Azerbaycan Parlamentosu'nda konuşma yapmasından önce, hatta ilk açıklamanın yapıldığı 22 Nisan tarihinden önce (CHP'nin iddiasına göre 2 Nisan'da, konuya ilişkin görüşme trafiğine göz atıldığında mutlaka 1-3 Nisan tarihlerinde) imzalanmış olması hususudur. Bu durum, Azerbaycan-Türkiye ilişkileri açısından tartışılan "Azerbaycan yeterince bilgilendirilmedi mi, yoksa yeterince bilgilendirildi de oyunbozanlık mı yapıyor", sorusuna cevap bulunması açısından önemli hususlardan birisidir.

Reassures Azerbaijan on Turkey's Border Policy with Armenia", http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=34986;

Abdullah Karakuş "Erdoğan'dan sınır garantisi", Milliyet 14 Mayıs 2009.

²⁹ Christian KOLTER , "Frontière turco-arménienne et conflit du Haut Karabagh : la normalisation, une géopolitique?", http://www.caucas.com/home/breve_contenu.php?id=496&PHPSESSID=2d7a481ceaf6b1d6066c7b9943c7b239

10 Ekim 2009'daysa nihayet beklenen olay gerçekleşmiş ve biraz sancılı da olsa Türkiye ile Ermenistan arasındaki daha önce paraf edilmiş olan büyük bir törenle İsviçre'de protokoller imzalanmıştır.³⁰

Protokollerin imzalanması Ermenistan içerisinde ve diasporada olduğu kadar, Türkiye'de (muhalafet) ve Azerbaycan'da da sert tepki ile karşılanmıştır. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı hemen yayınladığı bildiride, Ermenistan işgal altında tuttuğu Azerbaycan topraklarını terketmeden Türkiye'nin bu ülke ile ilişkilerini iyileştirmesinin Azerbaycan'ın çıkarlarına ve Türkiye yetkililerin verdiği sözlere kesin aykırılık teşkil ettiğini, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin ruhuna uygun olmadığını, bölgesel barış ve güvenlik çabalarını tehdit altında koyduğunu vurgulamıştır³¹. Daha da ileri giden Karabağ Azatlık Teşkilatı isimli sivil toplum kuruluşu (Karabağ sorununa ilişkin en önemli kuruluşlardan birisi) Gül, Erdoğan ve Davutoğlu'nun "istenmeyen kişiler" ilan edildiğini ve muhtemel Azerbaycan ziyaretlerinde protesto edileceklerini ifade etmiştir.³² Fakat bir süre sonra önce Başbakan Erdoğan 13 Mayıs 2010'da Azerbaycan parlamentosunda yaptığı konuşmayla Azerbaycan'ı tam rahatlatmış³³, daha sonra ise BM ve Avrupa Konseyi dahil birçok uluslararası platformda Karabağ konusunda Azerbaycan toplumunun gönlünü fetheden açıklamalar yapmıştır³⁴. Ayrıca protokoller konusunda da bir gelişme yaşanmamış, her iki tarafta olumlu tablodan ziyade karşılıklı suçlayıcı beyanlar daha çok dikkat çekmiştir.

Karabağ Sorunun Niteliği

Karabağ sorunu 1980'lerin ikinci yarısında ortaya çıkarken daha yoğun dikkat çekmesine rağmen, sorunun kökleri daha derindedir. Özellikle, 18. yüzyıldan itibaren genel olarak Kafkasya'ya yönelik paylaşım mücadelesi ve büyük güçlerin stratejik hedefleri nedeniyle, göçler dahil bölgede yaşanan gelişmeler sorunun ilk temellerini oluşturmaktadır. Fakat, sorunun günümüzdeki şekliyle ortaya çıkışı süreci, 20. yüzyılın başlarında ve sonlarında yaşanan gelişmelere dayanmaktadır.

Kafkasya'da Ermenilerin yoğun yaşadığı bölgeler oluşturulduktan sonra ikinci aşama olarak 1900'lerin başında bir Ermeni devleti kurulmuştur. 1990'lerin

³⁰ "Turkey, Armenia agree to forge ties", <http://www.cbc.ca/news/world/story/2009/10/10/turkey-armenia.html> ; "Armenia and Turkey normalise ties", <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8299712.stm>

³¹ "Rəsmi Bakıdan Türkiyə-Ermənistan protokollarına sərt etiraz", <http://www.anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=6142>

³² "Gül, Ərdöğan və Davudoğlu Azərbaycan üçün arzuolunmaz şəxslər elan edildi", <http://www.anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=6166>

³³ "Erdoğan'ın 13 Mayıs 2009'da Azerbaycan Parlamentosunda yaptığı konuşma", <http://www.samanyoluhaber.com/gundem/Erdogani-Bkizdiran-iftira-B/228769/>, 13 May 2009; "Azerbaycan-Türkiye ilişkileri: nerede kalmıştık? – 3", <http://1news.com.tr/yazarlar/20110107113948289.html>, 07.01.2011

³⁴ "Başbakan Erdoğan'ın BM Genel Kurulu'na hitabı", <http://www.hurriyet.com.tr/planet/18811394.asp>, 23 Eylül 2011

başları konumuz açısından iki özelliği ile dikkat çekmiştir. İlk olarak, bu dönemde Türkiye'nin doğusunda ve genel olarak Kafkasya'da Ermeni hareketleri yabancı güçlerce desteklenmiştir. Bunun yanında dikkat çeken diğer husus, Rusya'nın özellikle Kafkasya'da merkez yönetime karşı güçlenen milli hareketleri birbirleriyle çatıştırılmak suretiyle zayıflatılmak girişimi olmuştur. Azerbaycanlılar (Azerbaycan Türkleri, Müslümanlar) ile Ermeniler arasında 20. yüzyılın başlarında yaşanan çatışmalar büyük ölçüde bu çerçevede gelişmiş ve her iki toplumun aydınları olayı bu çerçevede değerlendirme bilincini göstermişlerdir. Nitekim, ileriki dönemlerde bölgenin Sovyetler Birliği içerisinde yer almasıyla sorun dindirilirken (dondurulurken), geçmişe yönelik değerlendirmelerde, sürekli olarak, Çarlık yönetiminin kendisini korumak için etnik çatışmaları alevlendirdiği vurgulanmıştır. Fakat ne gariptir ki, aynı Sovyetler Birliği'nin yöneticileri, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde Çarlık Rusyası'nın taktiklerine başvurmaktan geri kalmamıştır.

Bunların yanı sıra Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan yıkılışına kadarki dönemde Azerbaycan içerisinde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi isimli yapının oluşturulması, bu yapı içerisinde Ermenilerin etnik yoğunluğunun sağlanması, DKÖB'nin Ermenistan'a birleştirilmesi için kapsamlı hazırlıkların Sovyetler Birliği içerisinde ve dışında sürdürülmesi, Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde bölgede çatışmaların alevlenmesine neden olmuştur. İlk başlarda karşılıklı etnik nefretin artmış, Azerbaycan-Ermenistan sınırında ve Azerbaycan içerisindeki eski DKÖB coğrafyasında küçük çaplı çatışmalar baş gösteriş, Haziran 1992'den itibaren bu çatışmalar savaşa dönüşmüştür. Bu döneme kadar Ermenistan'ın milli orduya sahip olmasına karşın Azerbaycan'da mevcut olan yönetimlerin milli ordu kurulması konusuna sıcak bakmaması nedeniyle, Ermenistan birlikleri Azerbaycan topraklarının yaklaşık %5-ini işgal altına almıştır. Bu süreçte 25-26 Şubat 1992 tarihinde, Ermeni kuvvetlerinin, bölgedeki 366 sayılı Rus askeri birliğinin desteğiyle, Azerbaycan'ın Hocalı rayonunda³⁵ gerçekleştirdikleri katliam (Hocalı Soykırımı) çok sayıda yabancı devletin ve uluslararası kuruluşun da sert tepkisine neden olmuş, fakat bu katliamı gerçekleştirenler hakkında herhangi bir işlem yapılmamıştır.³⁶

Haziran 1992-Kasım 1992 arasındaki çatışmalarda Azerbaycan birlikleri Ermenistan işgali altındaki topraklarının büyük bir kısmını (yaklaşık % 3.5-ini) işgalden kurtarabilmiştir. Fakat 1992 sonlarından itibaren Ermenistan savaşı kendi lehine çevirebilmiş, Azerbaycan toprakları üzerinde işgallerini artırmıştır. Ermenistan ordusunun 27 Mart-3 Nisan 1993 tarihleri arasında devam eden

³⁵ Rayon – Azerbaycan mahalli idareler sisteminde ilçeden büyük, ilden küçük bir birim

³⁶<http://www.amnesty.org/ailib/aipub/1994/Eur/551294.Eur.Txt>;

<http://www.unhchr.Ch/huridocda/huridoca.Nsf/0/7c3561e40d2d3d07c1256bae00447b7f?Opendocument> ; “Nowhere To Hide For Azeri Refugees”, The Guardian, 2 Eylül 1993; “The Face Of A Massacre”, Newsweek, 16 Mart 1992; “Massacre By Armenians”, The New York Times, 3 Mart 1992; Thomas Goltz, “Armenian Soldiers Massacre Hundreds Of Fleeing Families”, The Sunday Times, 1 Mart 1992; “Corpses Litter Hills In Karabakh”, The Times, 2 Mart 1992; Jill Smolowe, “Massacre In Khojaly”, Time, 16 Mart, 1992, “Nagorno-Karabagh Victims Buried In Azerbaijani Town”, The Washington Post, 28 Şubat 1992;

saldırıları sonucunda Azerbaycan'ın Kelbecer rayonu Ermenistan tarafından işgal edilmiştir.

BM Güvenlik Konseyi'nin soruna ilişkin ilk kararı bu işgal sonrasında alınmıştır. 822 sayılı bu karar, işgal edilmiş Kelbecer rayonunun biran önce ve şartsız olarak terk edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.³⁷ Fakat Ermenistan'ın oyalayıcı politikalarının uluslararası kuruluşlar tarafından hoş görülmesinin de etkisiyle bu karar uygulanamamıştır. Bunun sonucu olarak, 1993 yılı sonuna kadar Ermenistan Azerbaycan topraklarını işgal etmeyi, BM Güvenlik Konseyi de bu işgallere son verilmesini isteyen kararlar almayı sürdürmüştür.

Bu arada, çeşitli uluslararası kuruluşlar düzeyinde sorunun çözümüne yönelik girişimler süregelmiştir. Bu konuda en yetkili yapı olarak AGİT Minsk Grubu oluşturulmuştur. Minsk Grubu'nun ve Rusya'nın özel girişimleri sonucunda Mayıs 1994'te Azerbaycan ile Ermenistan arasında ateşin durdurulmasını öngören bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Mayıs 1994'ten günümüze kadar, ara sıra ihlal edilmekle birlikte bu ateşkes durumu sürdürülmüştür.³⁸

Ateşkes döneminde sorunun çözümüne yönelik girişimler Minsk Grubu başta olmakla, çeşitli uluslararası kuruluşlar ve çeşitli devletler aracılığıyla sürdürülmüştür. Bu çabalar içerisinde en önemlileri AGİT Minsk Grubu'nun taraflara sunduğu üç barış planı önerisi olmuştur. Bu planlardan ilk ikisi Ermenistan, üçüncüsü ise Azerbaycan tarafından kabul edilmediği için uygulanma şansı bulmamıştır. Kabul edilmemesine rağmen uzun süre gizli tutulan planların 21 Şubat 2001'de Azerbaycan'ın resmi gazetesinde yayınlanması tartışmaya neden olmuştur. Her üç planda da kesin bir barış anlaşmasının imzalanması, Ermenistan birliklerinin Azerbaycan dışına çıkması, Laçın hariç eski DKÖB sınırları dışındaki Azerbaycan topraklarının tamamen terk edilmesi, Azerbaycanlı mültecilerin geri dönüşlerinin sağlanması ve Azerbaycan içerisinde eski DKÖB çerçevesinde bir yapı kurulması öngörülmüştür. Planlar arasındaki farklılıklar sadece bu sürecin hangi aşamalarla gerçekleştirileceğine ve kurulacak yapının statüsünün ne şekilde düzenleneceğine ilişkin olmuştur.³⁹

Sorunun çözümüne ilişkin günümüze kadarki girişimlerin ciddi bir sonuç vermediği ortadadır. Sadece 1997 yılı sonlarına doğru barışa ilişkin umutlar yeşermişse de barış planına sıcak bakan Ermenistan Devlet Başkanı Ter-Petrosyan'ın Ermenistan'da yaşanan iç siyasal süreç sonrasında görevinden ayrılmak

³⁷ [http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/822\(1993\)](http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/822(1993))

³⁸ "Statement of the OSCE Minsk Group Co-Chairs", 13 July 2012, <http://www.osce.org/mg/92189>

³⁹ "Dağlıq Qarabağ münaqişesinin aradan qaldırılmasına dair hertərəfli saziş", Azerbaycan, 21 Şubat 2001; "Minsk Group proposal ('package deal')", <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts18.php> ; "Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişesinin dayandırılması haqqında saziş", Azerbaycan, 21 Şubat 2001; <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts19.php> ; "Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişesinin hərtərəfli həllinin prinsipləri haqqında", Azerbaycan, 21 Şubat 2001; "Minsk Group proposal ('common state deal')", <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts20.php>

zorunda kalması ve yerine savaş yanlısı Koçaryan'ın gelmesi bu umutların sona ermesine neden olmuştur.

AGİT'in 1999 İstanbul Zirvesi öncesinde Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları arasında gerçekleştirilen yoğun görüşmeler ve uluslararası kuruluşların yoğun çabaları sonucunda zirvede iki ülke arasında barış anlaşmasının imzalanması beklentisini yeniden doğurmuştur. Fakat zirvenin hemen öncesinde, 27 Ekim 1999'da Ermenistan parlamentosuna düzenlenen, Başbakan, Parlamento Başkanı ve 6 milletvekilinin öldürülmesiyle sonuçlanan terör saldırısı bu fırsatın da ortadan kalkmasına neden olmuştur.⁴⁰

Sonraki süreçte yapılan yoğun görüşmeler arasında sadece iki devlet başkanı arasında Rusya'da 2 Kasım 2008'de gerçekleştirilen görüşme, "çözüm için askeri yola başvurulmayacağına" ilişkin kabul edilen Moskova Bildirisi ile sonuçlanmıştır⁴¹. Günümüzde Azerbaycan ve Ermenistan kamuoylarının soruna bakış açılarının tamamen ters noktalarda olduğu da göz önünde bulundurulunca konuya ilişkin çözüm bulunmasının zorluğu daha rahat anlaşılmaktadır.

Konuya ilişkin girişimlere bakıldığında genelde bakış açısının doğru olmaması, bölgenin şartlarının ve özelliklerinin yeterince dikkatli değerlendirilmemesi, sorunun tarihçesinin ve asıl mahiyetinin göz ardı edilmesi ve benzeri nedenlerden dolayı soruna ilişkin çözüm önerilerinin aslında ciddi çatışma potansiyeli taşıdığı görülmektedir. Sorunun asıl mahiyetinin Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi ve sınırlarını genişletmeye çalışması olduğu açık olmakla birlikte, uzun süre bu husus uluslararası kuruluşların kararlarında açıkça yer almamıştır. Fakat, özellikle 2005 yılında Avrupa Konseyi'nin⁴², 2008 yılında ise BM'nin Ermenistan'ın işgalci konumunda olduğunu açıkça ifade eden kararlar almış olması⁴³, Azerbaycan açısından kısmen de olsa umut verici, Ermenistan açısından ise sıkışmışlığın sonucu olarak yorumlanmıştır.

Sorunun birçok boyutu (küresel güç mücadelesi, etnik çatışma, dinsel çatışma ve s.) bulunmasına rağmen, bizim varsayımımıza göre aslında sorununun en önemli özelliği bir yayılmacılık sorunu olmasıdır. Fakat, sorunun çözümü yayılmacıya rıza gösterilmesine dayanamayacağı gibi, karşı yayılmacılık hareketleri ya da yayılmacılığa etnik temizlik hareketleri ile de karşılık verilmesi doğru bulunmamaktadır. Sorunun kalıcı çözüme kavuşturulması için, Ermenistan'ın yayılmacılık çabalarının önlenmesi, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün hiçbir önşart ileri sürülmezsizin sağlanması, Azerbaycan içerisinde gerekli yerel yönetim yapılanmalarının gerçekleştirilmesi, aynı zamanda Ermeni azınlığın temel hak ve

⁴⁰ "Clinton, Koçaryan ile Aliyev'i Buluşturdu", Türkiye, 19 Kasım 1999.

⁴¹ "Russia's Medvedev hosts Nagorno-Karabakh talks", Nov 2, 2008, <http://www.reuters.com/article/latestCrisis/idUSL2389234>

⁴² The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference, <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta05/EREC1690.htm>

⁴³ "GENERAL ASSEMBLY ADOPTS RESOLUTION REAFFIRMING TERRITORIAL INTEGRITY OF AZERBAIJAN, DEMANDING WITHDRAWAL OF ALL ARMENIAN FORCES", <http://www.un.org/News/Press/docs/2008/ga10693.doc.htm>

özgürlüklerinin uluslararası hukuk kurallarına uygun biçimde güvence altına alınması gerekmektedir.

Genel Değerlendirme

Görüldüğü üzere yeterince karmaşık olan Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve Karabağ sorunu arasındaki bağlantı kaçınılmaz ve birisi mutlaka diğer ikisinin geleceğini etkiliyor. Bu da çok doğal, çünkü bu konulardan her birinin özünde diğeri mutlaka belirli bir ölçüde yer almaktadır. Bu gerçeklik, kamuoyunu da, yetkilileri de mutlaka etkiliyor ve kararalma sürecini yönlendiriyor. Ama, özellikle bir dönem çok yaygın olan kanaatin aksine bu üç konuyu mutlak anlamda birbiriyle bağlantılı hale getirmek ve birini diğerlerinin kesin belirleyici olarak lanse etmeye çalışmak hem yanlış hem de çok risklidir.

Ne Türkiye-Ermenistan ya da Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Karabağ sorununun, ne Karabağ sorunu ve Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin, ne de Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve Karabağ sorunu Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin tek belirleyici ögesi değildir. Karabağ sorunu Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki sorunlardan sadece bir tanesidir ve özel kamuoyu oluşturma teknikleri ile yapılan çalışmalar nedeniyle geri planda bırakılan Ermenistan kaynaklı diğer sorunları ortadan kaldırmamaktadır. Ermenistan kaynaklı faaliyetler içerisinde son zamanlarda yeniden hortlamaya çalışan ASALA terörü, Türkiye'ye yönelik toprak ve sözde soykırım iddiaları, etkili olduğu her ülke ve uluslararası kurumdaki Türkiye karşıtı kampanyalar devam etmektedir.

Türkiye'de sıkça gündeme getirilen sınırların açılmasının a) Karabağ sorunun çözümüne olumlu katkı sağlayacağı; b) sözde soykırım kampanyalarını ve Türkiye'ye yönelik toprak iddialarını sona erdireceği ve Ermenistan'ı Rusya'nın etkisinden çıkararak Türkiye'nin etkisine sokacağı tezlerinin de gerçeği pek yansıtmadığı ifade edilebilir. Öncelikle, Karabağ sorunun tüm boyutları, çözüm sürecinin zorluğu, kamuoylarının hassasiyeti ve gelinen nokta dikkate alındığında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin gelişmesinin sorunun çözümüne katkıda bulunacağı, hele Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini geliştirmek suretiyle bu ülkenin Karabağ sorununa ilişkin kararlarını etkileyeceği tezi ciddi derecede temelsiz olduğu görülmektedir. Bu hem Türkiye'nin dış politika araçlarının yetersizliğinden kaynaklanmaktadır⁴⁴, hem de mevcut durum itibarıyla Ermenistan'da her hangi bir yönetimin Türkiye ile ilişkileri normalleştirmenin riski

⁴⁴ Türkiye'nin bölgesel ve küresel olanakları, Ermenistan'da sahip olduğu etki araçları, Ermenistan'da Türkiye'ye karşı özel antipatinin mevcut olması ve diğer etkenler dikkate alındığında Ermenistan'da en azından 2 nesil değişmeden bunun olanaksızlığı ok açıktır. Ayrıca, Türkiye çok sevildiği, davasına sahip çıktığı ülke ve bölgelerde (örneğin, Filistin) bile önemli konularda kararalma sürecini etkileyemiyor iken, Ermenistan'da bunu başaracağını iddia etmek ciddi olamaz. Örneğin, en yakın ilişkilere sahip olduğu, stratejik müttefiki Azerbaycan'da Karabağ konusunda taviz verilmesi gerektiğini kabul ettirmesi bir yana, böyle bir tezi gündeme getirmesi dahi mümkün olabilir mi?

ile Karabağ sorununda taviz vermenin riskini aynı anda üstlenebilmesi mümkün gözüküyor.

Öte yandan sözde soykırım iddialarının ortaya çıkışını, tarihsel gelişimini, günümüzde hala nasıl baskı aracı olarak kullanılmaya çalışıldığını orta düzeyde bile bilen herkes, Türkiye-Ermenistan ilişkilerine ilişkin protokollerin bu iddiaları bitirmeyeceğini, eğer olursa çok az derecede zayıflatacağını tahmin edebilir. Sorunun tabii ki, Ermenistan yönetimi boyutu vardır. Ama diaspora boyutu, yabancı devletlerin bizzat kendi çıkarları açısından sorunu gündemde tutma gayretleri boyutu gözden kaçırılmaz. Bunun dışında zaten Ermenistan yönetimi de sözde soykırım iddialarından vazgeçmeyeceklerini defalarca vurgulamaktadır. Ermenistan Dışişleri Bakanı Edvard Nalbandyan daha 16 Eylül 2009'da Ermenistan Parlamentosu'nda yaptığı konuşmada, Erivan yönetimi olarak soykırımın uluslararası alanda tanınması politikasından vazgeçmeyeceklerini vurgulamıştır⁴⁵. "Soykırım gerçeğinin" sorgulanamayacağını yenileyen Nalbandyan, Devlet Başkanı Sarkisyan'ın daha önce defalarca soykırım politikasının tartışma dışı bir konu olduğunu vurguladığını hatırlatmış ve "Ben de bizzat Türkiye'deyken aynı görüşü dile getirdim" demiştir.

Protokollerin imzalanacağı gün ulusa sesleniş konuşması yapan Ermenistan Devlet Başkanı Sarkisyan Türkiye ile herhangi bir ilişkinin, 1915 olaylarıyla ilgili Ermeni iddialarını "şüphe altına alamayacağını" öne sürmüştü⁴⁶. Sarkisyan Türk-Ermeni ilişkilerinin, hiçbir şekilde Karabağ sorunun çözüm süreciyle bağlantılı olmadığını da vurgulamıştır. Sarkisyan, Ekim başında New York'da yayımlanan haftalık The Armenian Reporter gazetesine yaptığı açıklamada, 1915 olaylarıyla ilgili Ermeni iddialarının Ermenistan'ın resmi gündeminden düşmeyeceğini ifade etmişti.⁴⁷ Türkiye-Ermenistan protokolünün imzalanacağı gün erken saatlerde Dışişleri Bakan Yardımcısı Şavarş Koçaryan'ın, mevcut Türkiye-Ermenistan sınırının "soykırım" sonucunda oluştuğunu öne sürmesi ve "şartlar değiştiği takdirde var olan sınırın yeniden sorgulanabileceğini" açıklaması⁴⁸ da Ermenistan'da konuya bakışın çok değişmediğinin göstergelerindedir.

Fakat o dönemdeki Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde iyileştirme çabaları, önemli ölçüde Ermenistan'ı rahatlatma (böylece Ermenistan Türkiye'nin ileri sürdüğü şartları yerine getirmeden Türkiye ile ilişkilerini geliştirerek sıkışmışlıktan kurtulabilmektedir) ve Türkiye-Azerbaycan ilişkileri açısından "psikolojik mayın" görevini yerine getirmiştir. Aslında Türkiye gibi en azından bölgesel açıdan önemli bir devletin, kendisine karşı sürekli saldırgan davranan ve politikalarının

⁴⁵ "Nalbandyan: 'Soykırım'dan vazgeçmeyiz", <http://www.ntvmsnbc.com/id/25001172/>

⁴⁶ "Sarkisyan: Normalleşme benim tercihim", <http://www.ntv.com.tr/id/25008939/>

⁴⁷ 'Ermeni iddiaları gündemden düşmeyecek!', <http://www.ntv.com.tr/id/25006381/> ; Söyleşinin tam metni için bakınız: 'President Serzh Sargsyan answered questions posed by the editors of the Armenian Reporter', <http://www.president.am/events/news/eng/?id=738> ve <http://www.reporter.am/go/article/2009-10-01--all-the-countries-that-have-not-yet-recognized-the-armenian-genocide-will-do-so-sooner-or-later--an-interview-with-president-serge-sargsyan>

⁴⁸ 'Koçaryan: "Sınır soykırım sonucu oluştu"', <http://www.cnnturk.com/2009/dunya/10/10/kocaryan.sinir.soykirim.sonucu.olustu/547040.0/index.html>

uygulanmasına engel teşkil eden küçük bir komşusuna yönelik ileri sürdüğü “negatif talepler”in⁴⁹ bile hiçbirisi gerçekleşmeden ve ciddi bir ekonomik çıkarı yokken, bu devletle ilişki geliştirmesi beklenmemelidir. Bu bağlamda, hava koridorunun açılması, uçak seferlerinin başlatılması, diplomatik ilişkinin ön hazırlıklarının yapılması, karşılıklı ziyaretler ve protokollerin imzalanması bile karşılıksız tavizler olarak değerlendirilebilir. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde Eylül 2008’den itibaren yaşanan gelişmeler Ermenistan’ın 2008 Ağustosunda düştüğü sıkıntıdan kurtulmasını, adeta “nefes almasını” sağlamıştır, bu ülkedeki muhtemel iç karışıklıkları önlemiştir. Bu süreç aynı zamanda Ermenistan’da ilk defa ciddi boyutta başlayan kendilerini ve dış politikalarını sorgulama arayışlarının zayıflamasına neden olmuştur.

Yukarıda da ifade edildiği üzere ne Türkiye-Ermenistan ilişkileri Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin temel belirleyici unsuru, ne de Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin tek başına belirleyicisi değildir. Fakat, Türkiye-Ermenistan ilişkileri hem Azerbaycan kamuoyu için (tarihsel hafıza ve kardeşliğin en önemli göstergesi olması bakımından), hem de Azerbaycan toprakları üzerindeki Ermenistan işgalinin ortadan kaldırılması için uygulanan stratejinin sonuç vermesi bakımından büyük önem verilen konulardan birisidir. Bu konudaki olumsuz gelişme artık örnekleri görüldüğü üzere Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde en önemli boyutlardan birisi olan sınırsız ve koşulsuz destek ve güven boyutunun ortadan kalkması anlamına gelmektedir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesi çabaları ile Türkiye Azerbaycan’a ilişkin olarak en temel dayanağı olan kamuoyunu kaybetme riski ile karşılaşmış, bu Türk cumhuriyetleri ve Türkiye’nin kamuoyu desteğine sahip olduğu diğer dost ve akraba ülkeler için de olumsuz örnek teşkil etme riski doğurmuştur. Fakat daha sonraki dönemlerde atılan adımla ile bu risk önemli ölçüde bertaraf edilmiştir.

KAYNAKÇA

‘Koçaryan: "Sınır soykırım sonucu oluştu"’, <http://www.cnnturk.com/2009/dunya/10/10/kocaryan.sinir.soykirim.sonucu.olustu/547040.0/index.html>

“Armenia and Turkey normalise ties”, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8299712.stm>

⁴⁹ Türkiye’nin Ermenistan’dan şimdiye kadar istediklerinin birisi dışındakilerin nitelik itibarıyla “negatif talepler” olduğunu görmekteyiz. Yani Türkiye, bu talepleriyle Ermenistan’dan bir şey yapmasını değil, yapmamasını istemektedir. Türkiye, Ermenistan’ın yayılmacılıktan, işgalciliğinden, dünya genelinde Türkiye’ye karşı politikalar geliştirmekten ve geliştirilmesine yardımcı olmaktan vazgeçmesini istemektedir. Türkiye, Ermenistan’dan kendisine yönelik toprak taleplerinden vazgeçmesini istemektedir.

- “Armenians remember 1915 killings”, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8017316.stm>
- “Azerbaycan ile Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Kuruluşu Anlaşması imzalandı”, Zaman, 15.09.2010, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1028143&title=azerbaycan-ile-yuksek-duzeyli-stratejik-isbirligi-konseyi-kurulusu-anlasmasi-imzalandi> (28.05.2012)
- “Azerbaycan-Türkiye ilişkileri: nerede kalmıştık? – 3”, <http://1news.com.tr/yazarlar/20110107113948289.html>, 07.01.2011
- “Azərbaycanla Türkiyə Arasında Strateji Tərəfdaşlıq Və Qarşılıqlı Yardım Haqqında Müqavilənin Mətni”, <http://www.mediaforum.az/az/2010/12/15/AZ%C6%8FRBAYCANLA-T%C3%9CRK%C4%B0Y%C6%8F-ARASINDA-STRATEJ%C4%B0-T%C6%8FR%C6%8FFDA%C5%9ELIQ-054430699c02.html> (28.05.2012).
- “Azərbaycan-Türkiyə sənədləri imzalanmışdır”, 25 oktyabr 2011, <http://www.president.az/articles/3391> (28.05.2012)
- “Başbakan Erdoğan'ın BM Genel Kurulu'na hitabı”, <http://www.hurriyet.com.tr/planet/18811394.asp>, 23 Eylül 2011
- “Clinton, Koçaryan ile Aliyev'i Buluşturdu”, Türkiye, 19 Kasım 1999.
- “Corpses Litter Hills In Karabakh”, The Times, 2 Mart 1992;
- “Çanakkale'deki Azerbaycanlı Şehitler Ebedileşti”, http://www.belcikahaber.be/?act=show&code=page&id=16&id_page=6437&resume=0
- “Dağlıq Qarabağ münaqişesinin aradan qaldırılmasına dair hertərəfli saziş”, Azərbaycan, 21 Şubat 2001;
- “Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin dayandırılması haqqında saziş”, Azərbaycan, 21 Şubat 2001;
- “Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin hertərəfli həllinin prinsipləri haqqında”, Azərbaycan, 21 Şubat 2001;
- “Edoğan: Azərbaycan'a müteşekkirim”, <http://www.ekoavrasya.net/Manset.aspx?pid=48&lang=TR&Ara=Ciz> (28.05.2012);
- “Erdoğan: İşgal sona ermeden Ermenistan sınırı açılmaz”, <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetay&Date=13.5.2009&ArticleID=935713>, “Erdogan Reassures Azerbaijan on Turkey's Border Policy with Armenia”, http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=34986;
- “Erdoğan'ın 13 Mayıs 2009'da Azerbaycan Parlamentosunda yaptığı konuşma”, <http://www.samanyoluhaber.com/gundem/Erdogani-Bkizdiran-iftira-B/228769/>, 13 May 2009;

- “Erivan Şartları”, Hürriyet, 20 Ocak 2002.
- “Erivan’la görüşme trafiği çok önemli”, Hürriyet, 18 Temmuz 2008 ;
- “Erivan’da gece mesaisi”, Sabah, 8 Eylül 2008;
- “Ermeni iddiaları gündemden düşmeyecek!”, <http://www.ntv.com.tr/id/25006381/> ;
- “Ermenistan’la Sorunlarımız Var”, Hürriyet , 24 Temmuz 2008.
- “General Assembly Adopts Resolution Reaffirming Territorial Integrity Of Azerbaijan, Demanding Withdrawal Of All Armenian Forces”, <http://www.un.org/News/Press/docs/2008/ga10693.doc.htm>
- “Genocide' Question Still Haunts Armenia-Turkey Relations”, July 10, 2008, http://www.rferl.org/content/Genocide_Question_Still_Haunts_Armenia_Turkey_Relations/1182898.html
- “Gül, Ərdoğan və Davudoğlu Azərbaycan üçün arzuolunmaz şəxslər elan edildi”, <http://www.anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=6166>
- “Massacre By Armenians”, The New York Times, 3 Mart 1992;
- “Minsk Group proposal ('common state deal')”, <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts20.php>
- “Minsk Group proposal ('package deal')”, <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts18.php> ;
- “Nagorno-Karabagh Victims Buried In Azerbaijani Town”, The Washington Post, 28 Şubat 1992;
- “Nalbandyan: 'Soykırım'dan vazgeçmeyiz”, <http://www.ntvmsnbc.com/id/25001172/>
- “Nowhere To Hide For Azeri Refugees”, The Guardian, 2 Eylül 1993;
- “President Serzh Sargsyan answered questions posed by the editors of the Armenian Reporter”, <http://www.president.am/events/news/eng/?id=738> ve <http://www.reporter.am/go/article/2009-10-01--all-the-countries-that-have-not-yet-recognized-the-armenian-genocide-will-do-so-sooner-or-later--an-interview-with-president-serge-sargsian>
- “President Serzh Sarkisian Addresses UN General Assembly”, <http://www.asbarez.com/2008/09/26/president-serzh-sarkisian-addresses-un-general-assembly/>
- “Rəsmi Bakıdan Türkiyə-Ermənistan protokollarına sərt etiraz”, <http://www.anspress.com/index.php?a=2&lng=az&nid=6142>
- “Russia's Medvedev hosts Nagorno-Karabakh talks”, Nov 2, 2008, <http://www.reuters.com/article/latestCrisis/idUSL2389234>

- “Sarkisyan: Normalleşme benim tercihim”, <http://www.ntv.com.tr/id/25008939/>
- “Sarkisyan: Soykırımını unutmamak”, Radikal, 4 Şubat 2009.
- “Star Rafinerisi, Türkiye'de tek noktaya yapılacak en büyük özel sektör yatırımı”, 24 Ekim 2011, <http://www.1news.com.tr/turkiye/20111024114624614.html>
- “Statement by H.E.Mr. Robert Kocharian President of the Republic of Armenia at the Millennium Summit Of The United Nations” New York, September 7, 2000, <http://www0.un.org/millennium/webcast/statements/armenia.htm>
- “Statement of the OSCE Minsk Group Co-Chairs”, 13 July 2012, <http://www.osce.org/mg/92189>
- “The Face Of A Massacre”, Newsweek, 16 Mart 1992;
- “Turkey, Armenia agree to forge ties”, <http://www.cbc.ca/news/world/story/2009/10/10/turkey-armenia.html> ;
- “Turkish president's football visit turns political”, 06 September 2008, <http://www.france24.com/en/20080906-turkey-president-football-visit-armenia-sarkisian-gul>.
- “Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>
- “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ile Dışişleri Komisyonu Raporu (1/979)”, <http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss645.pdf> (28.05.2012);
- “Türkiye'nin Enerji Stratejisi”, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-enerji-stratejisi.tr.mfa
- “Türkiye-Azerbaycan arası stratejik imza atıldı”, Hürriyet, 15 Eylül 2010, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/15791668.asp> (28.05.2012);
- “Türkiye-Güney Kafkasya İlişkileri”, Türkiye Dışişleri Bakanlığı resmî sayfası, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/kafkasya.htm> (8 Mart 2004).
- Akgün, Mensur, “Azerbaycan ipoteği kalkıyor mu?”, Referans, 23 Temmuz 2008.
- Aslanlı, Araz, “Bugün-Bakü'nün Kurtuluşu Günü”, 15 Eylül 2012, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/20120915105701390.html>
- Başbakanlık Basın Yayın Genel Müdürlüğü resmî sayfası, <http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/AyinTarihi/1993/nisan1993.htm> (20 Ocak 2004).
- Bilici, Abdülhamit, “Tehdit Nerede Biz Neredeyiz”, *Aksiyon*, <http://arsiv.aksiyon.com.tr/arsiv/153/pages/dosyalar/dos9.html> (21 Mart 2004).
- Dedeoğlu, Beril, “Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan sarmalı”, Star, 15 Nisan 2009 ;

- Demir, Ali Faik, “Ermenistan ile ilişkiler değişiyor mu?”, Taraf, 14 Nisan 2009.
- Dönemin TBMM Dışişleri Komisyon Başkanı Karman İnan’ın 68 Birleşim 28.2.2002 tarihli konuşması, *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 21, Cilt 78, Yasama Yılı 4, <http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem21/yil4/bas/b068m.htm> (4 Nisan 2004).
- Ermenistan Devlet Başkanlığı resmi internet sitesi, <http://www.president.am/library/constitution/eng/?pn=1> , <http://www.president.am/library/symbols/eng/>
- Ermenistan Dışişleri Bakanlığı resmi internet sitesi <http://www.mfa.am/en/what-is-genocide/>
- Ermenistan hükümetinin resmi internet sitesi, <http://www.gov.am/en/independence/>
- Goltz, Thomas, “Armenian Soldiers Massacre Hundreds Of Fleeing Families”, The Sunday Times, 1 Mart 1992.
- Gül, Nazmi - Ekici, Gökçen, ‘Azerbaycan ve Türkiye ile Bitmeyen Kan Davası Ekseninde Ermenistan’ın Dış Politikası’, *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel Sayısı, İlkbahar 2001, Cilt 7, No 1, s. 381.
- <http://www.amnesty.org/ailib/aipub/1994/Eur/551294.Eur.Txt> ;
<http://www.unhchr.ch/huridocda/huridoca.Nsf/0/7c3561e40d2d3d07c1256bae00447b7f?Opendocument> ;
- <http://www.byegm.gov.tr/yayinlarimiz/AyinTarihi/1993/nisan1993.htm> (26 Şubat 2004).
- <http://www.c-r.org/our-work/accord/nagorny-karabakh/keytexts19.php> ;
- <http://www.milliyet.com.tr/2007/10/23/son/sondun40.asp>
- [http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/822\(1993\)](http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/822(1993))
- Jones, Dorian, “Football Match Provides Opening for Healing Turkish-Armenian Relations”, 19 December 2008, <http://www.voanews.com/english/archive/2008-12/2008-12-19-voa26.cfm?moddate=2008-12-19>
- Karagül, İbrahim, “Erdoğan Bakü’ye tam güvence verdi”, Yeni Şafak, 14 Mayıs 2009;
- Karakuş, Abdullah, “Erdoğan’dan sınır garantisi”, Milliyet 14 Mayıs 2009.
- Kinzer, Stephen, “Turkish-Armenian football diplomacy”, 3 September 2008 <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2008/sep/03/turkey.armenia>.
- Kolter, Christian, “Frontière turco-arménienne et conflit du Haut Karabagh : la normalisation, une géopolitique?”, http://www.caucaz.com/home/breve_contenu.php?id=496&PHPSESSID=2d7a481ceaf6b1d6066c7b9943c7b239

Smolowe, Jill, "Massacre In Khojaly", Time, 16 Mart, 1992,

The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference, <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta05/EREC1690.htm>

Ünal, Süleyman, "Çanakkale'de 100. Yıl hazırlıkları", 23 Nisan 2012, http://www.zaman.az/az/newsDetail_getNewsById.action?newsId=43303.

